

LUNDS UNIVERSITET

Centrum för teologi och religionsvetenskap

Om Skrifftermåhl

En forskningsförberedande uppsats om skriftermålet
under svenskt 1600-tal

Oskar Styf

Höstterminen 2012

Teologi: Examensarbete för kandidatexamen

TEOK51, 15 hp

Handledare: David Gudmundsson

Examinator: Samuel Rubenson

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	4
1.1. SYFTE	4
1.2. AVGRÄNSNING	5
1.3. BEGREPP	5
1.4. DISPOSITION	6
2. TIDIGARE FORSKNING	6
2.1. OM ALLMÄNT SKRIFTERMÅL.....	7
2.2. SKRIFTERMÅL SOM NATTVARDSBEREDELSE.....	8
2.3. NATTVARDSBEREDELSEN I REFORMATIONSTIDENS SVENSKA KYRKOLIV	8
2.4. BIKT OCH AVLÖSNING.....	9
2.5. ENSKILT OCH ALLMÄNT SKRIFTERMÅL I HISTORISK BELYSNING	10
2.6. ANALYS AV TIDIGARE FORSKNING.....	11
3. KÄLLMATERIAL	12
3.1. LAGTEXTER OCH HANDBÖCKER.....	12
3.1.1. <i>Kyrkoordningen 1571</i>	12
3.1.2. <i>Ordning för hovförsamlingen 1602</i>	14
3.1.3. <i>Kyrkoordningsförslaget av år 1608</i>	15
3.1.4. <i>Biskop Oluf Laurelius kyrkoordningsförslag 1650</i>	16
3.1.5. <i>Erik Emporagrius kyrkoordningsförslag 1652</i>	17
3.1.6. <i>Prästeståndets förslag till kyrkoordning 1682</i>	18
3.1.7. <i>Ridderskapets förslag till kyrkoordning 1685</i>	19
3.1.8. <i>Kyrkolagen 1686</i>	20
3.1.9. <i>Kyrkohandboken 1693</i>	21
3.2. PSALMBOK, BÖNBÖCKER SAMT ANNAN UPPBYGGELSELITTERATUR	22
3.2.1. <i>Een nyttig bönebook</i>	23
3.2.2. <i>Bitter tåre och söt tröstekälla</i>	25
3.2.3. <i>Siönödz-löffte aff två deelar</i>	26
3.2.4. <i>Olof Svebilus katekesförklaring</i>	28
3.2.5. <i>Den svenska psalmboken 1695</i>	29
3.3. TAL, ÖGONVITNESSKILDRINGAR SAMT SKRIFTERMÅLSBÖCKER	30
3.3.1. <i>Charles Ogiers dagbok från tiden i Sverige</i>	30
3.3.2. <i>Historiska anmärkingar om kyrckoceremonierna</i>	31
3.3.3. <i>Skriftetal</i>	32
3.3.4. <i>Skriftböcker</i>	33

3.4. ANALYS AV KÄLLORNA	33
4. FRAMTIDA FORSKNINGSMÖJLIGHETER.....	35
5. SAMMANFATTNING.....	36
6. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	38
6.1. KÄLLOR TRYCKTA FÖRE 1850	38
6.2. KÄLLOR TRYCKTA EFTER 1850	39
6.3. LITTERATUR.....	39
6.4. INTERNET	40

1. Inledning

”Jagh fattig syndig menniskia, som i synd både aflad och född är; och jämwäl sedan i alla mina lijfsdagar ett syndigt lefwerne fördt hafwer: bekänner migh af alt hierta inför tigh, alswåldige ewige Gudh, min käre himmelske Fader [...]”¹

Dessa rader har betts av svenskar i många hundra år. Sedan reformationen och fram till idag har dessa rader inlett den bekännelse som varit en del av det svenska kristna dagliga livet. Denna bön är en del av det allmänna skriftermålet, ett moment i gudstjänsten som under många år varit en stor del av det vardagliga livet i Sverige. Tyvärr har skriftermålet inte fått det fokus och uppmärksamhet som ett sådant allmänt moment borde fått. Forskning kring skriftermålet har inte skett i någon större skala och än mindre har forskningen fokuserat på 1600-talet, den tid då den reformerade svenska kyrkan försöker forma sig.

Dessa aspekter fick mig att intressera mig för skriftermålet, dess stora närvaro i människors liv, hur skriftermålet har använts och förmedlats av kyrkan samt varför utvecklingen blev som den blev. Många av dessa frågor är delvis obesvarade och 1600-talets skriftermål har länge setts som perifert. Av den anledningen vill jag med denna uppsats och kommande forskning belysa skriftermålet under 1600-talet, dess vikt för den enskilda människan, kyrkan och framförallt dess ställning i samhället.

1.1. Syfte

Med denna uppsats vill jag belysa och väcka frågor kring skriftermålet under 1600-talet. Jag kommer presentera både tidigare forskning samt gå igenom utvalt källmaterial, detta för att undersöka möjligheten att göra en fördjupad forskning i ämnet och se vilka möjligheter och aspekter som kunde vara möjliga att belysa.

Ortodoxin i Sverige har under en lång tid setts i negativ dager. Den har oftast tolkats som förtryck från statens och kyrkans sida. Forskare har gärna sett på ortodoxin som ett maktens redskap med vilket makten kunde kontrollera och förtrycka folket. Även synen på skriftermålet har präglats av detta synsätt och därav setts som ett redskap för kyrkans och statsmaktens förtryck och kontroll. Anders Jarlert tar upp detta i boken *Kyrkohistoriska*

¹ *Then swenska psalm-boken, medh the stycker som ther til höra, och på föliande bladh vpteknade finnas, vppå Kongl. Maj.tz: nådigste befallning åhr M DC XCV öfwersedd och nödtorfieligen förbättrad, och åhr 1697 i Stockholm af trycket vthgången.*, Stockholm, vthi thet af Kongl. Majt: privil. Burchardi tryckerij, af Joh. Jacob Genath, f., 1697, s. 1087. Kommer hädanefter benämnas SPB 1695.

omvärderingar där talar han om den missförstådda ortodoxin, hur denna bild av ortodoxin inte kan vara helt överensstämmande med hur det faktiskt var.² Av denna anledning skulle en utökad forskning kring flera aspekter av 1600-talets olika delar bidra till för en förnyad och mer nyanserad bild av livet under 1600-talet.

Med denna uppsats hoppas jag därför kunna belysa den tidigare forskningens styrkor och bidrag till förståelsen av skriftermålet, samtidigt som jag även visar på dess brist och den utökning av forskningen som kunde vara möjlig, detta genom att visa på källornas bredd och möjlighet att i dem finna en fördjupad bild av skriftermålet. Jag hoppas därefter kunna redogöra och visa på framtida forskningsmöjligheter inom detta ämne och dess vikt för en ökad förståelse av skriftermålet och 1600-talet.

1.2. Avgränsning

Jag har valt att fokusera på svenskt 1600-tal samt tiden strax innan och strax därefter, detta för att kunna uppnå en så god bild av det som skrivits och sagts om skriftermålet under denna tid. Eftersom detta är en kortare forskningsförberedande uppsats har jag valt att fokusera mitt källmaterial till källor som går att finna vid Universitetsbiblioteket i Lund. Detta medför att källor som skriftböcker och skriftetal som ofta finns på landsarkiven runt om i landet i viss mån uteblir.

Att detta är en forskningsförberedande uppsats är även det en avgränsning jag valt att göra. Jag har upptäckt att det inte har forskats så mycket kring de olika skriftermålens användning, utformning samt folkliga tillämpning under svenskt 1600-tal. En studie kring detta kräver ett grundligt arbete kring källmaterial av olika slag samt en bredare förståelse om livet på 1600-talet. Denna typ av forskning tror jag inte är omöjlig men den kräver ett längre arbete. Därför ser jag denna uppsats som ett steg i den riktningen, ett steg närmare en förståelse av skriftermålet under 1600-talet.

1.3. Begrepp

Skriftermål är både ett ord och ett begrepp som vi inte vanligen använder. Jag tror därför att det är nödvändigt att förklara skriftermålet en aning. Skriftermålet är en ordning för syndabekännelse inför en präst och kan delas in i tre olika former. *Hemlig skrift* syftar på det

² Se. Rubenson, Samuel & Jarlert, Anders, *Kyrkohistoriska omvärderingar*, Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv, Lund, 2005, s. 29-43.

vi idag skulle kalla bikten, dvs. en enskild syndabekännelse inför prästen. Den andra, *allmän skrift* är en kollektiv syndabekännelse inför präst. Båda dessa har tidigare inklusive under 1600-talet varit obligatoriska för att kunna gå till nattvarden.³ *Uppenbar skrift* är den tredje formen. Denna form var en påföljd av ett begånget världsligt brott. Världslig rätt kunde utdöma kyrkoplikt efter avtjänat straff. Detta innebar att den skyldige inför församlingen offentligen skulle bekänna sin synd. Uppenbar skrift kan därför ses som en straffpåföljd utdelad av världslig rätt.⁴

1.4. Disposition

Efter denna inledning kommer jag till en början presentera den tidigare forskningen, vika aspekter den valt att belysa samt på vilka punkter jag anser att det bör göras ytterligare forskning. Detta kapitel avslutas med en analys där jag diskuterar hur den tidigare forskningen förhåller sig källorna och vad de olika belyser.

Därefter kommer jag redovisa de källor som jag funnit mest relevanta. Där kommer jag tematiskt att gå igenom olika källmaterial med en början i de normerande källorna för att sedan övergå till andaktslitteratur och avslutningsvis ögonvittnesskildringar. Detta avsnitt avslutas med en analys där jag belyser möjligheten att använda dessa källor till framtida forskning och vad mer som skulle kunna komma till användning.

I det avslutande kapitlet diskuterar jag den framtida forskningsmöjligheten, målar upp möjliga forskningsämnen rörande skriftermålet och hur det skulle gå att närma sig från olika synvinklar. Detta följs av en kort sammanfattning av hela arbetet.

2. Tidigare forskning

Under 1900-talet har det inte skett någon större forskning kring skriftermålet. Den specifika forskning jag funnit är den jag nedan valt att presentera. Utöver detta nämns skriftermål även i annan litteratur och forskning dock oftast i korta drag. Den forskning jag här nedan kommer beskriva är den forskning som under 1900-talet bedrivits enbart kring skriftermålet som företeelse i allmänhet.

³ skriftermål. <http://www.ne.se/lang/skriftermål>, Nationalencyklopedin, hämtad 2012-10-03.

⁴ kyrkoplikt. <http://www.ne.se/lang/kyrkoplikt>, Nationalencyklopedin, hämtad 2012-10-03.

2.1. Om allmänt skriftermål

Sixten Ekstrands bok *Om allmänt skriftermål* är den senaste forskning jag kunnat finna enbart rörande skriftermålet. Denna bok utkom 2005 och den blev den första forskning som utkommit efter en lång period. Den närmsta föregående boken om skriftermål som utkommit är Lars Eckerdals som jag nedan kommer tala om.

Ekstrand fokuserar mycket i sin bok på det allmänna skriftermålet och dess utveckling från vad som beskrivs i kyrkolagen 1686 och fram till 2000-talet. Han skildrar hur skriftermålet gått från en enskild bikt till att bli allt mer utformat som en gemensam företeelse där större och större skaror av församlingen tycks ha deltagit.⁵ Det tåls dock att påpeka att han fokuserar på den finska kyrkan och dess skriftermål. Den svenska och finska kyrkan har dock varit samma fram till och med 1809.

Av ovan nämnda anledning fokuserar Ekstrand inte mycket på tiden innan 1686. Han har dock ett inledande kapitel som beskriver utvecklingen från enskild bikt till allmänt skriftermål. På 19 sidor skildrar han denna utveckling, där han lyfter upp de olika förändringar han sett i olika texter. Han talar om hur KO 1571⁶ visar på tendenser mot ett allmänt skriftermål, hur det där framkommer en brytpunkt kring det allmänna skriftermålet. Han talar även ordningen för hovförsamlingen 1602, och dess betydelse för hur man senare kommer att se på just det med en allmän skrift inom ramen för gudstjänsten. Han går igenom och sammanfattar de viktiga dokumenten som berört skriftermålet under 1500- och 1600-talet och visar på hur det har skett en förändring från enskilt skriftermål till att fokus mot slutet av seklet lagts på det allmänna skriftermålet.⁷ Eftersom hans fokus är att beskriva det allmänna skriftermålet efter 1686 och fram till 2000-talet lägger han inte någon stor vikt vid det första beskrivande kapitlet. Detta kapitel blir mer en bakgrund till det som kommer efteråt. Trots detta är det till hjälp för en fortsatt forskning om skriftermålet under 1600-talet. Hans skildring av det allmänna skriftermålets utveckling kan vara till nytta vid fortsatta studier inom detta ämne.

⁵ Ekstrand, Sixten, *"Om allmänt skriftermål": en liturgihistorisk studie av det allmänna skriftermålet*, [Åbo akademi], Åbo, 2005, s. 9-13.

⁶ Förkortning för *Kyrkoordningen 1571*

⁷ Ekstrand, Sixten, 2005, s. 14-32

2.2. Skriftermål som nattvardsberedelse

Lars Eckerdals avhandling utkom 1970 och kan ses som den sista på många år utkomna avhandlingen rörande skriftermålet. Även Eckerdal väljer att rikta in sig på en senare tid och skriver om skriftermålet som nattvardsberedelse från 1811 års kyrkohandbok till 1942 års kyrkohandbok. Detta medför att även Eckerdal endast har en inledande del som berör tiden före 1811.

I denna del går han igenom skriftermålet och dess utveckling som nattvardsberedande moment. I sitt inledande avsnitt beskriver han hur skriftermålet som beredelse inför nattvarden omtalas och utvecklas från KO 1571 till KL 1686.⁸ I sin beskrivning lägger han stor vikt vid att påvisa hur skriftermålet som nattvardsberedelse mer och mer förskjuts och att det under 1700-talet anas en tendens, att skriftermålet allt mer förekommer närmare inpå själva gudstjänsten.⁹ Han betonar även i detta kapitel hur skriftermålet allt mer och mer blir intimt förknippat med nattvarden, att benämningen för de som tänker sig gå till nattvarden i KL 1686 är ”skrifter folk”¹⁰, eller de som skriftar sig ”Herrans bords gäster”.¹¹ Eckerdal visar även på den tendens som han finner i många texter, denna att det hemliga skriftermålet allt mer och mer glöms bort ju närmare 1700-talet man kommer, en förändring som resulterar i att det hemliga skriftermålet näst intill helt är ur bruk vid mitten av 1700-talet.¹²

Eckerdals inledande kapitel kan vara till hjälp vid förståelsen av skriftermålets roll som nattvardsberedelse. Att han inte lägger så många sidor på 1600-talet visar dock antingen att det inte finns så mycket mer att säga om detta eller att just en noggrannare framställning av denna tidsepok inte är av större vikt för Eckerdals avhandling.

2.3. Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv

Åke Andrén skriver sin avhandling 1952 för att väga upp den strömning av vetenskaplig litteratur som tillkommit under 1900-talet rörande nattvarden inom den romersk katolska

⁸ Förkortning för *Kyrkolagen 1686*.

⁹ Eckerdal, Lars, *Skriftermål som nattvardsberedelse: allmänt skriftermål i svenska kyrkans gudstjänstliv från 1811 års till 1924 års kyrkohandbok*, Gleerup, Diss. Lund : Univ.,Lund, 1970, s. 23.

¹⁰ *1686 års kyrkolag*, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Stockholm, 1936, s. 35. Kommer hädanefter benämnas KL 1686.

¹¹ Eckerdal, 1970, s.12. 1686 års kyrkolag, 1935, s. 35. Samt KL 1686, s. 35.

¹² Eckerdal, 1970, s. 17-22.

kyrkan. Han vill belysa nattvardsberedelsen under reformationstiden i Sverige. Hans fokus i avhandlingen ligger därför på 1500-talet och de händelser som sker före 1614.¹³

I sin avhandling berör Andrén skriftermålet och nattvardsgången samt obligatorisk fasta som beredelse eller ej. Dessa typer av nattvardsberedelse är Andréns fokus i hans avhandling. När det kommer till skriftermålet belyser Andrén hur frivilligt det skall vara med privatabsolution.¹⁴ Andrén lyfter fram hur diskussionen verkar ha varit mellan att använda sig av en obligatorisk privatabsolution eller om den istället skulle vara allmän. Hans beskrivning av skriftermålet utgår därför från detta och börjar i medeltidens införande av den obligatoriska bikten. Han beskriver sedan Luthers uppfattning kring skriftermål och sedan Sydtyskland samt Tysklands olika uppfattningar kring privatbikten, varefter han återvänder till Sverige och den strid som här föregick mellan de båda ståndpunkterna och som slutligen utmynnade i att privatabsolutionen 1614 blev obligatorisk.

Utvecklingen som Andrén visar kring hur det privata skriftermålet mellan den enskilde och Gud allt mer och mer försvagas ju längre från reformationen vi kommer, ger en stor och ökad förståelse kring varför utvecklingen sedan under 1600-talet i de lagtexter och förslag som kommer ser ut som den gör. Den enskilda boten med Gud degraderas allt mer till en viktig daglig andakt men som inte under några omständigheter helt kan förbereda en inför nattvarden. Andréns avhandling visar därför på den dynamik som verkar ha funnits under tidig reformatorisk tid och som under början av 1600-talet så smått börjat stagnera.

2.4. Bikt och avlösning

Sven Hedenberg fick i uppdrag av Luleå stift att skriva denna avhandling till prästmötet 1941. Denna bok skulle då vara grund för prästernas diskussion under mötet.¹⁵ Avhandlingen fokuserar på bikten och avlösningen och Hedenberg gör en beskrivning samt förklaring av dessa två moment utifrån olika perspektiv. Han visar bland annat hur bikten har kunnat uppstå som institution med grunder från Skriften, hur Luther såg på bikten, samt hur senare teologer i Sverige sett på bikten. Han avslutar med ett kapitel om biktens förnyelse.

Det som kan vara intressant i hans framställning som rör 1600-talet är just det att han belyser hur bikten har fungerat både som syndaförlåtelse och som kontrollinstans. Hans avsnitt som

¹³ Andrén, Åke, *Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv: skriftermål och fasta*, Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförl., Diss Lund : Univ., Stockholm, 1952, s. IX.

¹⁴ Enskild avlösning från synden.

¹⁵ Hedenberg, Sven, *Bikt och avlösning*, Luleå stifts prästmöte år 1941 förl., Stockholm, 1941, s. 7.

rör denna tid fokuserar annars mycket på att berätta om lagarna samt de förändringar som visar sig där. Denna framställning sker med viss underton av att framställa skriftermålet som både ett syndaförlåtande moment men även som kontrollinstans av kyrka och stat.¹⁶ En intressant aspekt är dock att han anser att världslig makt med hjälp av bannen¹⁷ och det uppenbara skriftermålet försöker tvinga en menighet med hjälp av andliga mönster till bättring och erkännande.¹⁸ Ett vanligt återkommande motiv är just detta: att staten på ett sätt använder kyrkan som redskap för att få en förbättrad befolkning samt hjälp med sin brotts- och rättsskipning.

2.5. Enskilt och allmänt skriftermål i historisk belysning

Sven Kjöllnerström skriver i denna skrift om det enskilda och det allmänna skriftermålet. Han närmar sig de båda formerna, hur dess utveckling har sett ut främst under 1500-talet men även hur denna utveckling kunnat leda fram till den minskade betydelsen och till den formulering som återfinns i både KL 1686 och i Olof Ekmans *Sjönödslöfte*.¹⁹ I dessa båda verkar det som att det enskilda skriftermålet mer och mer fallit ur bruk i Sverige och mer och mer ersatts av det allmänna. Kjöllnerström visar här att det kring detta finns två teorier: att KL 1686 i sin formulering antingen slår spiken i kistan för denna företeelse eller att KL 1686 slår vakt och i desperation försöker rädda denna ordning.²⁰ Kjöllnerströms text fokuserar därför på att beskriva hur förhållandet och utvecklingen kring det enskilda och allmänna skriftermålet sett ut under efter reformatorisk tid, med stort fokus på 1500-tales långa diskussioner kring dessa två olika sätt.

Kjöllnerström fokuserar därför inte helt på 1600-talet utan han förklarar hur det som hänt innan påverkat utvecklingen under 1600-talet. Hans text är dock en god hjälp för förståelsen kring relationen mellan och den tidiga debatten kring det allmänna och enskilda skriftermålet; hur deras förhållande jämte varandra varit och hur makthavare och folk värnat om olika sätt att skrifa sig på.

¹⁶ Jfr. Hedenberg, 1941, s. 63-83.

¹⁷ Kyrkligt straff mot den som levde länge i synd, innebar uteslutning från församlingen och från nattvarden. Var indelat i ett litet och stort bann, där det stora kunde leda till landsförvisning.

¹⁸ Hedenberg, 1941, s. 98.

¹⁹ Se: KL 1686, s. 23-24.

²⁰ Kjöllnerström, Sven, *Enskilt och allmänt skriftermål i historisk belysning.*, Lund, 1940, s. 3-5.

2.6. Analys av tidigare forskning

De avhandlingar och tidigare forskning jag tittat närmare på är de jag hittat från 1900-talet och som berör skriftermålet specifikt. Bara genom att se på antalet framgår det att det inte har forskats mycket inom detta område tidigare. Skriftermålet har inte varit i ett sådant stort fokus som andra ämnen. Den forskning som har bedrivits har även fokuserat antingen på en specifik del av skriftermålet eller en specifik tid.

Den forskning som jag tagit del av har genomgående fokuserat antingen på tiden innan eller tiden efter 1600-talet. När det kommer till det århundradet sammanfattas oftast skriftermålets utveckling på ett kapitel eller begränsas till en kort redogörelse om vad olika dokument säger, allt för att senare leda fram till forskningens huvudsyfte. Fokus i den tidigare forskningen kring skriftermålet har tyvärr inte lagts på 1600-talet, på dess skildring och användning av skriftermålet som kyrklig handling.

Detta är en stor brist när det kommer till forskningen kring skriftermålet. All den forskning som jag ovan studerat täcker i princip in den utveckling som sker efter KL 1686 och fram till 1940-talet i Sverige och 2000 i Finland. Annars ligger fokus på reformationen och tiden före Uppsala möte 1593. Att ett sekel där står ofokuserade är lite synd. Även om detta forskningsområde inte är det som står i framkant för dagens kyrkohistoriska forskning borde det vara på sin plats att undersöka och titta närmare på 1600-talets skriftermål.

När det gäller den tidigare forskningen kan jag även sakna viljan att titta på skriftermålet från ett folkligt perspektiv, ett perspektiv som inte fördömer denna form av syndabekännelse som endast ett maktredskap eller en vilja från statens och kyrkans sida att endast förtrycka det vanliga folket. Det är inte lätt att närma sig och det är säkerligen anledningen till att denna typ av försök inte tidigare gjorts inom detta område. Försök inom andra ämnen har dock gjorts och då även på perioden 1600-talet vilket ökar möjligheterna för ett försök även när det kommer till skriftermålet.

Ekstrand är den senaste och nyaste i raden av forskning som gjorts kring skriftermålet och även här visar sig den fokusbrist på 1600-talet som även tidigare förekommit. Ekstrand utgår från KL 1686 och fram till dagens Finland. Fokus placeras på tiden som föregicks av de långa strider kring både skriftermål och hur det skulle hållas. Det allmänna skriftermålet har redan segtrat i hans forskning, och vägen dit förklaras endast på ett par sidor. Denna forskning kan

därför ses som ett nytt bevis på den avsaknad av vilja att enbart fokusera på 1600-talet, dess skriftermål och dess skriftande folk.

Den tidigare forskningen gör ett gott arbete genom att beskriva den utveckling som sker under 1600-talet och detta är till god hjälp vid en förståelse av den tiden. Deras genomgångar av dokument och texter är goda källor till en ökad förståelse och möjligheter att själv läsa och förnya synen på de texter som beskriver skriftermålet under 1600-talet. Ett försök till ökat fokus kring skriftermålet under 1600-talet bör därför inte ses som en kritik mot tidigare forskning i sin helhet, utan snarare som ett komplement samt en möjlighet att ge nya perspektiv.

3. Källmaterial

Källmaterialet innefattar lagtexter, gudstjänstordningar, bönböcker, ögonvittnesskildringar samt en del annat. Dessa är författade under 1600-talet, eller strax före respektive efter. Valet av källor är även gjort för att nå en bredd och en spridd läsning av hela seklet och dess synvinklar.

3.1. Lagtexter och handböcker

Dessa texter är de som kan betraktas som normerande. Alla är fastställda av statsmakten som lagtexter eller av statsmakten påbjudna förslag. Texterna visar på den norm eller den bild de styrande inom kyrka och stat ville uppnå. Den enda text som inte räknas in här och som även den är stadsfäst av staten är psalmboken, då den står under en annan punkt på grund av dess allmänna spridning och användningsområde. Dessa texter är texter som inte är tänkta att läsas av gemene man utan av den ansvarige prästen på orten. De är texter som finns till för att reglera och styra det kyrkliga livet, inte som uppbyggelselitteratur för den enskilde människan.

3.1.1. Kyrkoordningen 1571

Laurentius Petri hade under många år försökt sprida sina handboksförslag och kyrkoordningsförslag i Sverige. Inga av dem hade dock blivit stadfästa av kungen. Sverige saknade en enhetlig kyrkoordning gällande över hela landet, vilket kom att ändras med Johan III. Under dennes regeringstid fick Petri gehör för sin intention att upprätta en gemensam skrift och ordning för kyrkan i Sverige. Med vissa tillägg och efter kompromisser mellan Petri

och kung Johan så kunde denna kyrkoordning stadfästas 1571. KO 1571 blev därmed det första gemensamma dokument som den reformerade svenska kyrkan skulle leva efter.²¹

I KO 1571 delas skriftermålet upp på följande sätt: Först kommer det en avdelning som behandlar vad skriftermålet är och varför det är nödvändigt att gå till skrift. Därefter kommer en avdelning som behandlar det hemliga skriftermålet. När det gäller det hemliga skriftermålet omfattar KO 1571 både det enskilda skriftermål som en kristen dagligen skall utföra i enskild bön med Gud, samt de andra skriftermålen som utförs mellan en kristen samt en präst eller man införstådd med skriften. När en person går till präst för att skrifton sig menar KO 1571 att detta sker genom att den som vill skrifton sig kommer fram till prästen som sitter i kyrkan och då låter sig skrifton sig.. Det understryks dock på många ställen att det inte är frågan om ett skriftermål som det tidigare hade sett ut. Det påpekas gärna att det ”Vnder Påwans regering haffuer thenna Scrifftermålen vthi margahanda måtto warit misbrukat [...]”.²² Med detta betonas att det inte är nödvändigt att räkna upp alla synder utan enbart de som verkligen tynger ens samvete, annars räcker det med att visa att du gärna ångrar dina synder och med hjärtat ber om förlåtelse för dessa.²³

Den andra delen som behandlar skriftermålet är den avdelning som tar upp frågan om den uppenbara skriften. Här delar KO 1571 upp det hela i två slag av uppenbar skrift. Den första varianten på uppenbar skrift är den som sker av en hel församling eller en grupp av församlingen, då en större grupp människor tillsammans bekänner sin synd.²⁴ Denna typ av skriftermål kommer bli allt mer vanlig, vilket visar sig i de kommande lagtexterna. Skriftermålet knyts inte helt och hållet till nattvarden. Petri menar att möjligheten att gå till nattvarden oskriftad för prästen skall finnas, med förbehåll att kommunikanten själv skrifton sig enskilt för Gud.²⁵

Uppenbar skrift är den skrift som görs av en person som ”bedriffuit någhon last een eller flere, så at thet är vppenbart och allom kunnogt wordet [...]”²⁶ det vill säga en synd som

²¹ Tegborg, Lennart & Andrén, Åke (red.), *Sveriges kyrkohistoria. 3, Reformationstid*, Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, Stockholm, 1999, s. 162-165.

²² Kjällerström, Sven (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Håkan Ohlsson, Lund, 1971, s. 69. Kommer hädanefter benämnas KO 1571 när det gäller kyrkoordningen och Kjällerström 1971 när det gäller Kjällerströms kommentarer.

²³ KO 1571, s. 67-74.

²⁴ KO 1571, s. 74-75.

²⁵ Pahlmblad, Christer, *Mässa på svenska: den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden = Mass in Swedish : the Mass of the Reformation in Sweden against the late Medieval background*, Arcus, Diss. Lund : Univ.,Lund, 1998, s. 166-174.

²⁶ KO 1571, s. 75.

församlingen känner till så som: hor, dråp, kätteri tidelag samt andra lagbrott. Denna form av uppenbar skrift anses vara en möjlighet för den som syndat att offentligen bekänna sin synd för Gud och be församlingen om ursäkt. Personen har genom en uppenbar synd både syndat mot Gud och mot församlingen.²⁷ Denna form av skriftermål blir en del av kyrkoplikten och kyrkotukten som både kan utdömas av kyrkan men även och vanligen av världslig makt.

KO 1571 blir det första dokument vars intention är att ena den nybildade lutherska svenska kyrkan. Detta dokument syn på skriftermålet blir den syn som man hoppas skall sprida sig, samtidigt som den också troligen speglar ett ledande kyrkligt skikts syn på skriftermålet. Skriftermålet verkar ha varit något värt att behålla, en viktig del i de vanliga människornas liv. Dessa lagtexter verkar på ett sätt spegla sin samtid, och människorna som där levde visar sig lite tydligare vid jämförandet av den utveckling som sker när nya förslag på kyrkoordningar skrivs.

3.1.2. Ordning för hovförsamlingen 1602

1602 utfärdade Karl IX en ordning för hovförsamlingen. Denna ordning är speciell när det kommer till skriftermålet och Karls sätt att använda sig utav skriftermålet kritiserats av vissa som allt för reformert.²⁸

I ordningen för hovförsamlingen är skriftermålet placerat i den ordinarie huvudgudstjänsten strax innan nattvarden. Prästen ber en bön om syndarnas förlåtelse varefter ett skriftermål följer. Där frågar prästen de som skriftar sig om de har bett Gud om syndarnas förlåtelse och om de är införstådda med risken att oskriftad och med ett syndigt hjärta ta emot nattvarden. Församlingen ombeds svara ja, varefter fler frågor ställs, bland annat om de tror att Kristi död förlåter alla synder och så vidare. Efter dessa frågor och svar kommer en allmän absolution till alla som skall begå nattvarden.²⁹ Tidigt i ordningen föreskrivs att ingen skall gå till nattvarden utan att ha skriftat sig. Denna skrift kan dock vara en skrift som endast skett mellan den troende och Gud, eller en skrift som bekännelse för prästen.³⁰ Skriftermålet som sker i nattvarden blir mer av en försäkran, att alla med Gud i sitt hjärta har skriftat sig, och att de inför prästen bekräftar detta.

²⁷ KO 1571, s. 75- 81.

²⁸ Se: Andrén, 1952, s. 159-169.

²⁹ Karl IX (1602). *Christelig ordning och sätt, huruledes hålles skal, vthi then högborne furstes och herres, her Carls medh Gudz nåde, Sveriges rijkes regerende arffurstes, hertigh til Sudermanneland, Närliche och Wermeland, &c. hofförsambling medh gudztienesten..* Tryckt i Stockholm, aff Andrea Gutterwitz. Anno &c. 1602.; s. 11-20. Kommer hädanefter att benämnas OFH 1602.

³⁰ OFH 1602, s. 4.

Denna ordning för hovförsamlingen ger en spännande inblick i hur Karl IX samt vissa av hans anhängare gärna hade sett skriftermålet i Sverige. Det är även av intresse att inse att just denna typ av skriftermål senare kom att bli normen, dock efter ytterligare många år.

3.1.3. Kyrkoordningsförslaget av år 1608

Detta kyrkoordningsförslag tillkom som en följd av de strider kring kyrkligt bruk och teologi som rådde mellan bl.a. Karl IX och prästeståndet. Därför författade prästeståndet detta förslag efter påtryckningar från kungen. Förslaget presenterades sedan 1608 som en revidering och förbättring av KO 1571.³¹ Ytterligare tål att påpeka att KOF 1608³² under en tid varit bortglömt och nära på förkommet. Det visar att detta förslag varit av ringare karaktär under senare tid, samt att det blir ett problem för rekonstruktionen av dokumentet, att med säkerhet veta vilka ändringar som var helt officiella.³³

De större förändringar som återfinns i KOF 1608 rörande skriftermål är ganska många och de vittnar om en attitydförändring. Det första tillägget som visar sig är ett förtydligande samt en påtryckning, att prästerna har tilldelats avlösningens makt och att avlösningen finns till för de troendes tröst och stöd.³⁴

När det gäller den hemliga skriften har inga större förändringar skett kring dess resonemang. Vissa förmaningar har dock tillagts, dels önskas det att "[...] predikanterna göra sin flit förmana åhörarna, att the som wilia besöka Herrans Nattward gå till skriffte [...] bättre öfuerwäga then underwisning som the genom gudz ord af predikanten hört hafua, och således sig well bereda att the herrans nattward begå kunna."³⁵ Detta tillägg visar på viljan att skriftermålet bör föregå en nattvardsgång.

Att prästernas avlösningsmakt poängteras medför också en ökad vilja att kontrollera detta, för att förhindra missbruk. KOF 1608 trycker starkt på att prästerna noga ska fundera på vilka de avlöser och förbjuder helt prästerna från att avlösa personer som begått uppenbara synder och ännu inte sonat dessa. Att avlösa dessa och låta dem gå till nattvarden ses inte med blida ögon. Att göra detta menar KOF 1608 skulle vara av förödande karaktär för de som begått synden. De skulle äta och dricka sig själv djupare in i synden. Prästerna varnades dock även

³¹ Kjällerström, 1971, s. 230-231.

³² Förkortning för *Kyrkoordningsförslaget av år 1608*

³³ Piltz, G. C. (red.), *Kyrkoordningsförslaget av år 1608*, Lund, 1935, s. 1-8. Kommer härnäst att benämnas KOF 1608.

³⁴ KOF 1608, s. 65-66.

³⁵ KOF 1608, s. 71.

för att vara för hårda i sin bedömning eller för egen vinning vägra någon avlösningen trots att de hade rätt till den. En sådan förvägran och missbruk av ämbetet skulle enligt KOF 1608 bestraffas hårt. Prästerna skulle först varnas och om det fortskred avsättas.³⁶

Att förhöra dem som ville gå till nattvarden om deras kunskap i Luthers lilla katekes är ett avsnitt som tillkommit i förslaget. De unga ska särskilt noga förhöras och undervisas, samtidigt som hela skriftermålsförfarandet och förhöret inte får hållas för långt.³⁷ ”[...] predikanterna som höra skriftermålen icke göra förlångt med förhör och förmaningen, för många gamla och swages lägenheett skull [...]”.³⁸ De som skrev detta såg vikten av att de sjuka och gamla orkade komma till skrift och inte räddes att komma fram på grund av omfattningen.

KOF 1608 fick som tidigare nämnt inte en så stor betydelse för och auktoritet i sin samtid. vittnar dokumentet dock om en förändring i attityd och syn på olika kyrkliga handlingar i början av 1600-talet. KOF 1608 kan därför ses som en god källa till en djupare förståelse kring tankar som förekom om bland annat skriftermålet, samt ligga till grund för en djupare förståelse av synen på skriftermålet under kommande sekel.

3.1.4. Biskop Oluf Laurelius kyrkoordningsförslag 1650

Laurelius satt med i den kommission som drottning Kristina utsett till att författa en ny kyrkoordning, en kyrkoordning som skulle ena och binda samman det nu stora riket. Biskop Laurelius förslag var ett av de två som kom att diskuteras under kommissionens möten. Trots att hans förslag var en favorit kunde kommissionen ändå inte enas kring det hela. Deras sammanträden finns bevarade i 80 sidor protokoll som vittnar om starka debatter vilket försvårade för dem att komma fram till något gemensamt.³⁹

I detta förslag till kyrkoordning verkar tanken på att gå till skrift vara regel mer än undantag, då detta förfaringsätt ses som en självklarhet och omnämns med lätta ordalag.⁴⁰ Det allmänna skriftermålet innan nattvarden framställs som vanligt förekommande, till skillnad från hemlig skrift som verkar vara mindre vanlig och mer förekomma vid riktig själslig nöd. Det allmänna

³⁶ KOF 1608, s. 72-75.

³⁷ KOF 1608, s. 77-81.

³⁸ KOF 1608, s. 80.

³⁹ Kjällerström, 1971, s. 238-242.

⁴⁰ *Handlingar rörande Sveriges historia. Andra serien*, Stockholm, 1864-1920, s. 163. Hädanefter kommer följande kyrkoordningsförslag som är hämtade från denna källa benämnas som följer: Biskop Oluf Laurelius kyrkoordningsförslag – KOF 1650, Erik Emporagrius kyrkoordningsförslag – KOF 1652, prästeståndets kyrkoordningsförslag – KOF 1682 och ridderskapets kyrkoordningsförslag – KOF 1685.

skriftandet sker antingen gemensamt i större grupp eller så att personerna som skall skrifton sig kommer fram en och en för att bekänna sin synd inför prästen.⁴¹ Det allmänna skriftermålet verkar vara det som kom att utbreda sig vilket sätter sina avtryck i kyrkoordningsförslagen och den andliga litteraturen.

Detta förslag betonar även vikten av att inte ha flera präster som skrifton i samma rum, då detta kan skapa oordning och inte vara till gagn för de som kommer till skrift. Frågorna och skriftermålet skall heller inte göras för krångligt eller komplicerat.⁴² Denna pedagogiska eftertänksamhet kan orsakats av en större användning av det allmänna skriftermålet, samt en ökad skara som varje gång går till skrift.

Annars sker inte några större förändringar som visar på att synen på skriftermålet förändrats. Det är ofta samma tankebanor som tidigare men förklädda i andra ord och formuleringar. Trots detta är ändå dokumentet av vikt för förståelsen av utvecklingen rörande skriftermålet.

3.1.5. Erik Emporagrius kyrkoordningsförslag 1652

Efter att Laurelius förslag blivit ratat tillsattes en ny grupp för att ta fram ytterligare ett förslag. Behovet att uniformera den svenska kyrkan sågs från överheten vara stort, de ansåg att det var deras plikt att hålla religionen ren och riktig. Till redaktör för detta nya förslag sattes pastor primarius Erik Emporagrius och hans arbete skiljer sig även från föregående förslag. Han utgick från KO 1571 och ställde sig frågan om detta kunde stå kvar eller om det måste skrivas om. På detta sätt växte Emporagrius kyrkoordningsförslag fram. Detta sätt att författa förslaget gillades inte av de enklare prästerna och fick därför stark kritik. Även i kommissionen fanns denna motsättning. Kommissionen hade nu delats in i två läger och en kompromiss mellan dessa båda sågs avlägsen. Av denna anledning kom inte denna kommission fram till någon ny kyrkoordning.⁴³

Emporagrius är mycket teologisk och förklarande i sitt kyrkoordningsförslag, han förklarar gärna hur han ser att det bör vara och varför det borde vara så och han vågar säga ifrån när han anser att menigheten inte lever på ett kristet sätt. Han menar att alla gudfruktiga människor bör skrifton sig då det tillhör en kristen att bekänna sin synd. Han säger till och med att skriften är en god övning i att vara just kristen.

⁴¹ KOF 1650, s. 165.

⁴² KOF 1650, s. 167-168.

⁴³ Kjöllnerström, 1971, s. 243-244.

Varje typ av skrift får ett eget avsnitt i hans förslag. Den enskilda skriften inför Gud bör ske på daglig basis och då särskilt under gudstjänsten. Han menar att under gudstjänsten skall de som sitter i församlingen läsa andliga böcker, be eller aktivt lyssna på prästen. Inte som det nu förekommer: att de skvallrar, läser profan litteratur och är allmänt bortvända från Gud. Utöver denna personliga skrift med Gud så påpekar han att skriften inför en person som kan ge avlösningen är mycket viktig för den som vill gå till nattvarden.

I Emporagrius förslag menar han att det inte bör vara tillåtet att vända sig till någon annan präst än sin egen församlingspräst för att skrifton sig. Tidigare har det varit möjligt att vända sig till präster i andra församlingar, detta för att lättare kunna öppna upp sitt inre. Vidare ser han gärna att när personer går till skrift bör detta ske en och en, inte tillsammans med många. Han ser att det verkar vara en tendens att på stora helgdagar då många ska skrifton sig låta många gå fram till skrift samtidigt. Han värnar därför starkt om att skriften skall ske genom att de skriftonde går fram en och en.⁴⁴ Denna önskan kommer dock visa sig ej slå in då det senare kommer visa sig att skriftoningen mer och mer sker i större grupper.

Detta kyrkoordningsförslag ger på ett sätt en personlig bild av hur Emporagrius önskar se den svenska kyrkan. Han ser dess brister både i församlingarna, hur bristen såväl finns hos menigheten som hos prästen och de styrande. Denna text ger en hjälp att närmare förstå hur tankarna kan ha gått i mitten av 1600-talet, hur ledande teologer och män av både kyrka och stat tänkte och resonerade om och kring sin kyrka och sitt land.

3.1.6. Prästeståndets förslag till kyrkoordning 1682

På Karl XI:s begäran skrev prästeståndet ett eget kyrkoordningsförslag. I detta utgick prästeståndet mycket från Laurelius senare reviderade förslag. När detta förslag var färdigt 1682 fick det dock stark kritik från de övriga stånden, särskilt från bönderna. De begärde av kungen att detta förslag inte fick tryckas förrän alla stånd fått säga sitt. En sådan granskning blev det dock inte, inte heller kom KOF 1682 att tryckas som ny kyrkoordning i Sverige.⁴⁵

I detta förslag möter den första tanken på att det enskilda skriftermålet med Gud inte längre bör omtalas så mycket. Redan i inledningen nämner prästerskapet att denna form av skriftermål är nyttig men ska ske hemma och därför tas det inte upp närmare i förslaget.⁴⁶ De

⁴⁴ Se: KOF 1652, s. 49-78.

⁴⁵ Kjällström, 1971, s. 248.

⁴⁶ KOF 1682, s. 33.

skriftermål som de tar upp är de som sker i kyrkan: inför prästen enskilt eller med andra eller det skriftermål som sker enskilt inför hela församlingen (uppenbar skrift).

Det allmänna skriftermålet som sker inför prästen och som ska föregå nattvardsgången, det ska ske antingen genom att den skriftande kommer fram enskilt eller att de som skall skriftas kommer fram tillsammans. Båda sätten menar man är riktiga och förekommer i Sverige. Om således någon församlingsbo önskar att skrifta sig enskilt ska detta inte förvägras honom.⁴⁷ När prästeståndet talar om skriftermålet återkommer ständigt talet om nykterhet, att den som skriftar sig inte enbart skall visa på god kunskap i den kristna läran utan också på nykterhet. Detta återkommer även i förmaningen före nattvarden där det talas om att den som vill komma fram skall minnas sitt löfte vid avlösningen och i nyktert tillstånd komma fram till ”Herrens bord”.⁴⁸

Detta förslag och det som följer näst på är de två förslag som sedan kommer ligga till grund för KL 1686. Detta förslag blir därför viktigt dels för förståelsen av KL 1686 men även för förståelsen av den förändring som skett mot slutet av 1600-talet.

3.1.7. Ridderskapets förslag till kyrkoordning 1685

Efter att prästeståndets förslag ratats av övriga stånd och statsmakten uppdrog Karl XI åt en juristkommitté att gå igenom prästeståndets förslag och sedermera göra sitt utlåtande. Denna kommitté underkände prästernas förslag och Anders Lilliehöök författade med nästan eget mandat det förslag som kom att bli ridderskapets. Detta förslag skulle författas kort, endast det som var väsentligt skulle skrivas in. När det kom till fråga om ceremoniernas utförande och liknande skulle dessa hållas i korta drag. Detta förslag fick en karaktär mer utav en lag än en lag och en kyrkohandbok kombinerad. Av denna anledning går det att förklara detta lagförslags kortare utformning och mer exakta formuleringar.⁴⁹

Även adeln lägger vikt vid att skriftermålet som skall behandlas i förslaget är det skriftermål som sker inför prästen i kyrkan och inte det som sker enskilt med Gud. De tillägger och skärper även hållningen gentemot till vem man kan vända sig för skrift. Tidigare har det gått att skrifta sig för en person väl förtrogen med skriftens ord. Detta vill adeln försvåra genom

⁴⁷ KOF 1682, s. 34.

⁴⁸ KOF 1682, s. 70-76.

⁴⁹ Kjöllnerström, 1971, s. 249-250.

att föreslå att det endast skall gälla i yttersta nödfall – annars skall skriftermålet alltid ske inför prästen.⁵⁰

Även adeln knyter nu samman nattvarden och skriftermålet än mer. De trycker på att skrift måste föregå nattvarden och att ingen som inte skriftat sig och blivit avlöst har rätt att komma fram till Herrens bord.⁵¹ Avdelningen för skriftermål i ridderskapets förslag är något kortare än i prästeståndets. Det går dock att påtala att de båda förslagens avdelningar som berör skriftermålet är kortare än tidigare förslag och ordningar.

Även detta förslag är som jag nämnde innan av vikt eftersom det föregår KL 1686, samtidigt som det vittnar om skillnader mellan det andliga ståndet och ett av de världsliga i vissa frågor.

3.1.8 Kyrkolagen 1686

Efter ett århundrade av strider kring utformandet av en ny kyrkoordning, med åtskilliga kyrkoordningsförslag stadfästes således 1686 den nya kyrkolagen. KL 1686 kom därför att bli den första lag rörande den svenska kyrkan. I KL 1686 kom kungens givna makt över kyrkan att beskrivas och regleras: den att Gud uppdragit åt den världslike makthavaren ansvaret för sin kyrka. Med denna nya kyrkolag försökte den svenska staten att likrikta det kyrkliga styret och ordningen runt om i riket. Kyrkolagen kan därför ses som en början eller målet med den långa strävan efter enhet i både samhälle och kyrka som varit en stark drivkraft under hela 1600-talet.⁵²

Relativt tidigt i avdelningen om skriftermålet står att prästen bör förmana folket att ofta gå till skrift. Därefter följer att prästen skall undervisa folket om skillnaden mellan de olika skriftermålen, att det skriftermål som skall ske dagligen hemma inte skall förväxlas med det som sker i kyrkan.⁵³ Detta är en stor förändring från KO 1571 även de avsnitt som kommer sedan är en skillnad från KO 1571. I de kommande styckena delas skriftermålet in i tre delar: det *hemliga*, som endast sker mellan den skriftande och prästen. Sen kommer det *allmänna* som tidigare var infogat i den uppenbara skriften. Till sist kommer den *uppenbara skriften*

⁵⁰ KOF 1685, s. 265-269.

⁵¹ KOF 1685, s. 272-278.

⁵² Montgomery, Ingun, Sveriges kyrkohistoria. 4, Enhetskyrkans tid, Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, Stockholm, 2002, s. 209-213.

⁵³ KL 1686, s. 23.

som nu endast är den skrift en uppenbar syndare skall utföra för att välkomnas tillbaka i församlingens gemenskap (kyrkoplikt).⁵⁴

I KL 1686 förmanas även folket att anmäla sig om de önskar gå till skrift och nattvarden. Skriftermål kan inte längre ske spontant utan skall anmälas så att prästen har tid att kontrollera vilka som skall komma fram till skrift. Ett allmänt skriftermål verkar vara det som förekommer oftast i de svenska kyrkorna och detta återspeglas i att det fått en egen avdelning i kyrkolagen.⁵⁵

Att skriftermålet i KL 1686 starkt kopplas samman med nattvarden syns inte enbart i den del som behandlar skriftermål utan även i delen om nattvarden. I denna del omnämns de som tänker sig gå till nattvarden nu som ”skrifter folk”. ”Predikanten skal på Predikstolen bedia Gud, för Skrifterfolcket och Herrans Bordz Giäster [...]”.⁵⁶ Nattvarden och skriftermålet har nu blivit starkt sammankopplade, det enskilda skriftermålet som kunde ske mellan den skriftande och enbart Gud, räknas i KL 1686 inte längre som skäligen förberedelse till herrens bord.

KL 1686 blir en bra källa att utgå ifrån för att jämföra och skildra den förändring som skett under 1600-talet. Den norm som där föreskrivs blir därför antingen ett bevis på hur det såg ut under slutet av århundradet eller ett tecken på den förhoppning som fanns på den svenska kyrkan vid slutet av 1600-talet. Trots det så är KL 1686 en viktig källa och en stor tillgång för förståelsen av kyrkan, dess ceremonier och sätt att närma sig en svensk menighet.

3.1.9. Kyrkohandboken 1693

Eftersom KL 1686 inte längre innehöll några särskilda eller helt utformade ritualer och böner blev det tvunget att skriva en handbok för hur detta skulle gå till. 1693 trycktes och stadfästes denna av kungen. KL 1686 och handboken kom därmed att ersätta KO 1571 som den svenska kyrkans styrande dokument.⁵⁷

I HB 1693⁵⁸ beskrivs inte skriftermålet utförligt. Det finns ingen del som heter skriftermål eller liknande. Den gudstjänst eller det som heter skriftermål finns inte reglerat i HB utan endast i KL 1686. Det enda som står om skriftermålet eller kan relateras till det är när det i

⁵⁴ KL 1686, s. 23-29.

⁵⁵ KL 1686, s. 31-36.

⁵⁶ KL 1686, s. 35.

⁵⁷ Kjällerström, 1971, s. 251.

⁵⁸ Förkortning för *Handboken 1693*.

bönen för den som skall begå nattvarden nämns att de inte skall överträda det som de lovat vid avlösningen samt vid förmaningen innan nattvarden omtalas att den som åter nattvarden ovärdig kommer för evigt vara dömd.⁵⁹ Förutom dessa två ställen så sker det inte riktigt en allmän skrift, men inledningsvis ber prästen tillsammans med alla en bön om syndernas förlåtelse, varefter prästen försäkrar församlingen om att deras synder är dem förlåtna.⁶⁰

Utöver detta beskrivs inte skriften när det gäller gudstjänsten på söndagen. Den återkommer dock i ordningen för de sjukas besökande. Vid de sjukas besökande är skriftermålet prästens största uppgift: den sjuke skall få möjligheten att skrifton sig, bli tröstad av Guds ord, från bibel och genom avlösningen samt om så önskas begå nattvarden.⁶¹ I övrigt nämner inte handboken skriftermålet i någon större utsträckning. Det tål att fundera kring varför det är en avsaknad av skriftermålsordningar samt vilka konsekvenser detta kan ha fått för en skriftonde svensk menighet. Skriftermålet kan kanske ha varit så pass etablerat att en ordning endast skulle kännas överflödig.

3.2. Psalmbok, bönböcker samt annan uppbyggelselitteratur

I denna kategori har jag försökt att samla de böcker som riktar sig till den enskilde personen eller församlingen. Dessa böcker kan ses som hjälpmedel till den enskilda och allmänna andakten/gudstjänsten. Dessa böcker vänder sig till en bredare målgrupp och är till för att hjälpa personer att utveckla sin tro och sitt kristna liv. Böcker som jag tar upp har alla varit av stor betydelse för den kristna uppbyggelselitteraturen under 1600-talet och framåt. När det kommer till uppbyggelselitteratur finns det en rad andra andakts- och bönböcker som utkom under slutet av 1600-talet. Jag har nedan valt att fokusera på de mest spridda och de som spänner över hela tidsspannet.⁶²

⁵⁹ *Hand-bok, ther uti är författat, huruledes gudztiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder, uti våra swenska församlingar, skal blifwa hållen och förhandlad. Förbättrad och förmehrad i Stockholm åhr 1599. Öfwersedd åhr 1608. Och nu mehra efter nya kyrckio-ordningen inrättad åhr 1693.*, Wästerås, tryckt hos Joh. Laur. Horrn, kongl. gymn. och consist. boktryckare. År 1757., 1757, s. 84; 97. Hädanefter kommer denna källa benämnas HB 1693.

⁶⁰ HB 1693, s. 46-48.

⁶¹ Se: HB 1693, Cap. VII

⁶² Mer om andaktslitteraturen går att finna i Lindquist, David, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet: med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker*, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Diss Lund : Univ. : 1939,Uppsala, 1939.

3.2.1. Een nyttig bönebook...⁶³

Denna bönbok är skriven av Caspar Melissander och är den enda kommunionbok som utkom under reformationstiden. Den kan ses som först i raden av de bönböcker som utkom i Sverige under 1600-talet.⁶⁴ I boken fokuserar Melissander i stort på skriftermålet vilket anses som mycket viktigt, av anledningen att de nu lever i en svår tid och att vi inte kan veta när Jesus kommer åter. Av denna anledning är det viktigt enligt författaren att skrifa sig och göra det ofta.⁶⁵ Därför behövs denna bok för att underlätta andakten och skriftermålet samt vetskapen om synden.

Boken består av två delar där den första delen innehåller en undervisande del i kristendom. Denna del inleds med en förklaring i diktform varför skriftermålet och nattvarden är viktiga. I kapitel två och framåt går sedan olika delar av ett kristet liv igenom. Boken börjar med en undervisning i allmän kristendomslära för att övergå till att tala om skriftermålet i korta frågor och svar. Här menar Melissander att skriftermålet och bekännelsen sker i tre steg, först hemma med Gud och sedan när det sker emot ens nästa (förlikning i tvister). Det tredje menar han är när man i församlingen räknar upp sina synder i hemlighet och ifrån dem får avlösning. Det sistnämnda kallar han för församlingens hemliga skriftermål.⁶⁶

Kyrkans hemliga skrift som skall ske innan nattvarden styrker han med bibelordet från 1 Kor 11:

”Den som äter Herrens bröd eller dricker hans bägare på ett ovärdigt sätt har därför syndat mot Herrens kropp och blod. Var och en måste pröva sig själv, sedan kan han äta brödet och dricka bägaren. Ty den som äter och dricker utan att tänka på vems kropp det gäller, han äter och dricker en dom över sig.”⁶⁷

Till detta läggs sedan en förklaring av varför skriftermålet måste finnas. Ett skriftermål i kyrkan är viktigt av anledningen att prästen ska kunna veta vilka som är värdiga att gå till nattvarden, för att kunna hjälpa och utbilda de obildade, men även trösta och hjälpa den som är i själslig nöd. Melissander menar dock att den största anledningen till att gå till kyrklig

⁶³ Denna bok har tyvärr inga sidnumreringar så jag hänvisar till kapitel och avsnitt i den mån det är möjligt.

⁶⁴ Lindquist, 1939, s. 333.

⁶⁵ Melissander, Caspar, *Een nyttig bönebook, för alla christne eenfallighe communicanter, medh een höghnödlig vnderwijsning och rättelse om schriftermålet, aflösningen, och Herrans Jesu Christi natward,,* Stockholm, 1609, Förordet.

⁶⁶ Melissander, 1609, Del.1. Kap. 2.

⁶⁷ Bibeln, 2000, 1 Kor 11: 27-29.

skrift är för att kunna få avlösningen av dem som getts nyckelmakten, det vill säga makten prästen är given att binda och lösa synder.⁶⁸ Denna nyckelmakts befogenhet utvecklar han senare på i nästföljande kapitel. I resterande kapitel av del ett ger han undervisning om sakramenten.

I den andra delen har Melissander sammanställt olika böner som är ”mycket nyttigha och trösteligha til at bruka när man går til Schrift och Sacramente.”⁶⁹ I första kapitlet har han uttagit böner som främst är nyttiga att använda i hemmet för att senare i kapitel två presentera olika former av *syndspegel*.⁷⁰ De synder som påtalas i *syndspegeln* har en rätt allmän hållning. Dessa synder är synder som alla människor kan begå och här blandas arvsynd med verksynd⁷¹ på ett särskilt sätt. Texten är dömande samtidigt som den påvisar att de synder som målas upp är något som alla människor bryter emot under livet. Denna spegel ska inte ses som nedvärderande av den som läser utan gäller alla människor och skall ses som en hjälp till att förstå innebörden av buden och den synd som människor begår. Det finns dock en underton av att påtrycka de nya teologiska tankar och idéer som kyrkan nu innehar. Att inte lyssna eller aktivt ta till sig predikan anses vara en synd mot det tredje budet bland annat.⁷²

I kapitel tre kommer sedan evangeliets tröstande ord. Här finns bibelord skrivna för att trösta den ångest kapitlet innan kan ha medfört, stödja och hjälpa och visa på Guds nåd och barmhärtighet. För att där förstärka nåden och den barmhärtighet Gud visar kommer i kapitel fyra en lista på alla ställen i Bibeln där Gud visat sin nåd.⁷³

När personen som läser detta nu har fått lära sig om Skriften, rannsakat sig själv och fått bevis för Guds nåd och barmhärtighet, kommer i kapitel fem förslag på böner att läsa inför det att personen önskar och vill gå till skrift. Bönerna är utformade så att den skriftande skall inse sin bräcklighet men känna Guds stora nåd och tröst dels i avlösningen, predikan, dopet och i Jesu kropp och blod. Insikten av detta skall leda den kristne till bot och bättring.⁷⁴

I kapitel åtta kommer sedan förslag på hur en person rätt skriftar sig inför prästen. I böner och förslag på ordning framkommer tydligt att det skall finnas alternativ så det ska kunna passa

⁶⁸ Melissander, 1609, Del 1, kap. 2.

⁶⁹ Melissander, 1609, Del 2, rubriken.

⁷⁰ Texter/böner som går igenom alla buden och radar upp förslag på hur man kan ha brutit mot buden.

⁷¹ Är den synd som inte ligger i människans natur utan som människor utför genom handling och påverkan av djävulens list.

⁷² Melissander, 1609, Del 2. Kap. 2.

⁷³ Melissander, 1609, Del 2. Kap. 3 och 4.

⁷⁴ Melissander 1609, Del 2. Kap. 5.

alla typer av människor. Det finns till exempel en särskild syndabekännelse för den som är enfaldig och okunnig. Den bön som Melissander föredrar, och som han anser är en god skriftermålsbön tar upp de båda budtavlorna, där den skriftande ber om förlåtelse för de synder han/hon begått mot den första delen och de som är begångna mot den andra. Av anledningen att skriftermålet skall vara anpassat till dem som kommer finns där även ordning för barn, ungt folk samt skriftermål som är något längre, kanske för den som begått stora synder eller är extra from. I kapitel nio kommer sedan sätt för hur prästen bör säga avlösningen till sitt skriftebarn. Även här finns olika avlösningar. Den första förklarar varför den skriftande har rätt till avlösningen och varför prästen har makt att lösa från synden. Den andra absolutionen har ett större fokus på att trösta och stötta den skriftande och den tredje är än kortare och den förlåter endast synden och beskriver prästens rätt att göra det.⁷⁵

Kapitel elva handlar sedan om böner som är nyttiga att be innan nattvarden. Här nämns avlösningen och skriftermålet några gånger, dock inte på så många ställen. Bönerna fokuserar mycket på att människan är ovärdig nattvarden men att detta inte gör något då den är en pant och ett tecken på syndernas förlåtelse och kärleken till nästan.⁷⁶

Melissander har skrivit ett gediget verk som till stor del behandlar synden med fokus på skriftermålet och dess betydelse. Denna bok är den första svenska andakts- och beredelsebok i detta slag på svenska. Hur väl denna bok var läst under 1600-talet går dock att diskutera och det minskar möjligheten att många tog till sig dessa idéer. Trots att boken kanske inte var vida spridd kan den ändå vara till nytta för att visa på ett ytterligare perspektiv som kunde florera i början av 1600-talet.

3.2.2. Bitter tåre och söt tröstekälla

Denna bok kan ses som 1600-talets mest spridda andaktsbok, den blev en storsäljare och fortsattes tryckas under delar av 1700-talet. Boken är en översättning av en tysk bönbok, vilket inte är en ovanlighet i dessa sammanhang.⁷⁷ Boken i sin helhet är skriven som uppbyggelselitteratur till dem som känner att de behöver tröst och vägledning. Gud har i den fallna världen inrättat källor där det går att släcka törsten, källor som kan trösta och hjälpa. Genom att få hjälp med sin förståelse av synden kommer det bli lättare att se trösten och

⁷⁵ Melissander, 1609, Del 2. Kap. 8 och 9.

⁷⁶ Melissander, 1609, Del 2, kap 11.

⁷⁷ Lindquist, 1939, s. 171.

nåden i Guds ord och Jesu verk.⁷⁸ Bokens intention är således att hjälpa en kristen människa att öka sin förmåga att bekämpa synden, hjälpa henne att se den och aktivt be om Guds förlåtelse och barmhärtighet.

Denna skrift innehåller avdelningar som förklarar synden, dess ursprung och hur den rotar sig bland oss människor. Därutöver innehåller den Martin Luthers förklaring av synden och skriftermålet, samt hur nattvarden är instiftad och hur du som kristen skall bereda och motta den. Boken kan ses som en vägledning och bruksanvisning: den skall hjälpa en kristen människa att hitta rätt, hjälpa till med strukturer för den egna andakten samt med nyttiga böner för dagligt och kyrkligt bruk.

En av delarna i boken tar upp skriftermålet specifikt. Där infogas Luthers tal om skriftermålet, samt en rad böner som både kan användas hemma och vid skriftermålet i kyrkan. Dessa böner försöker fånga en bredd allt från korta enkla böner till längre böner som går igenom nästintill alla brott du kan ha utfört mot Guds tio bud. Efter bönerna kommer det även böner som kan ingå i det kyrkliga skriftermålet, böner för både innan, under och efter du gått till skrift. Utöver dessa finns andaktsordningar för den egna skriftermålsandakten i hemmet, hur du ska bereda dig innan nattvarden, ett moment som även det innehåller ett skriftande.⁷⁹ Denna bok har fokus på synden, men samtidigt ett stort fokus på den nåd Gud sänder för att hjälpa syndaren. Skriftermålet får därför en stor plats i boken på näst intill 60 sidor, fyllda av suckar, böner och uppmaningar.

Denna bok är en bra källa till förståelsen av hur skriftermålet verkar ha haft en central plats i det kyrkliga livet samt att det även skulle ha denna centrala plats i det profana vardagliga livet. Mängden varianter av böner rörande samma sak visar att viljan fanns där, att många skulle kunna ta del av dessa, samt att bönerna skulle kunna tilltala en bredare publik.

3.2.3. Siönöd-z-löffte aff två deelar...

Denna text kan ses som en inomkyrklig kritik. Olof Ekman som bland annat var kyrkoherde i Falun skrev denna bok för att visa på sin bitterhet mot hur kyrkan endast fokuserar på de yttre

⁷⁸ Liscovius, Salomon & Conradi, Georg Johann, *Bitter tåre- och söt tröste-källa, upsprungnen af lagen och ewangelio. Det är: En fullkomlig bot- bättrings- och comunion-bok, uti hwilko en arm syndare sina synder högeligen begråter, och sig af sinom Jesu och hans högrösteliga nattward: hjärteligen frögdar; förmedelst utwalda böner och hjärte-suckningar. Öpnad af m. Salomon Liscovio, och med sköna böners anhang förökt af m. Georg Joh. Conradi. Af tyskan öfwersatt. Nu å nyo uplagd och förbättrad. Med kongl. maj:ts allernåd. : privilegio. Stockholm, tryckt på direct. Lars Salvii kostnad, 1768.*, Stockholm, 1768, s. 2-10.

⁷⁹ Se: Liscovius, 1752, s. 83-141.

tingen. Grunden till denna försummelse anser Ekman ligga i prästernas dåliga kunskaper och ovilja att lära ut och förmedla en rätt kristendom till menigheten. För Ekman är en god kunskap inom kristendom viktig. Det är genom den och egen rannsakan som det går att leva kristet på rätt sätt, något som skulle gå att uppnå genom ökad kunskap och genom att prästen själv visar sig personligt from.⁸⁰

Ekman beskriver skriftermålet som en viktig del i en kristen människas liv. Han drar paralleller till katekumenatets skriftande församling och hur det hade ett själavårdande syfte. Han menar därför att det är av den anledningen som vi går till skrift och att det är därför som Gud gärna ser det göras. Skriftermålet är, för den kristne även i Ekmans samtid, en själavårdande del i ett kristet liv. Han lyfter fram något intressant när han beskriver hur skrift går till i hans tids Sverige, att de som ska begå nattvarden och då först ska gå till skrift går alla fram i koret och skriftar sig allmänt. Han påpekar att denna sed är den vanligaste i Sverige. Han nämner dock att det i Tyska kyrkan i Stockholm sker på ett annat sätt. Där går de skriftande fram en och en.⁸¹

Skriftermålet är inte enbart nyttigt ur ett själavårdande perspektiv. Ekman menar även att skriftermålet är nyttigt i utbildningssyfte. Han menar att den obildade menigheten i skriftermålet kan utbildas och undervisas så att de rätt kan förstå Kristi död och nattvardens sanna innebörd. Rannsakan är även något Ekman anser är nyttigt, alla bör rannsaka sig. Särskilt bör de som besitter makt noga rannsaka och be om ursäkt för vilka överträdelser de än må göra. I denna kategori innefattas även prästerna som ska ses som förebilder och därför flitigt gå till skrift och låta sig skriftas. Alla skall förhöras och undersökas, alla måste ha ett rent hjärta innan de går till nattvarden. Detta kan endast fås genom en rätt skrift och en rätt kunskap om sakramentet. Ekman skriver att det är mycket viktigt så inte sakramentet försummas och att pärlor således skulle kastas åt svin.⁸²

Denna bok är till stor hjälp för att förstå 1600-talets förståelse av skriftermålet. Den ger perspektiv på hur resonemanget kring skriftermålet kunde te sig ute i Sverige, och att boken visar hur det faktiskt verkar stå till med skriften och tillämpningsformen runt om i landet.

⁸⁰ Montgomery, 2002, s. 174.

⁸¹ Se: Ekman, Olof, *Siönödz-löffte aff två deelar, i then första, förestelles then förfalna christendomen, i then andra, wijsas på medel aff Gudz ord, huru then förfalna christendomen kan förbättras och uprättas ... af Oluff Ekman ... Med hand Kongl. Majest. allernådigste privilegio.*, Stockholm tryckt aff Joh. Georg Eberdt, år 1680., 1680, s. 459-508

⁸² Se: Ekman, 1680, s. 459-508.

3.2.4. Olof Svebilus katekesförklaring

Under den senare delen av 1600-talet kom Martin Luthers katekes att få en allt större plats i både kyrka och samhälle. Alla barn var skyldiga att närvara vid katekesundervisningen och det var av stor vikt att alla undervisades med samma undervisningsunderlag. Därför beslöt biskoparna att det behövdes en katekes med tillhörande förklaring. 1689 utkom Olof Svebilus med sin katekesförklaring: *Kort förklaring till doktor Martin Luthers Lilla katekes*. Denna katekesförklaring fick stort gensvar av många och användes flitigt i undervisning fram till 1810.⁸³ Att denna katekes fick en sådan spridning gör att dess texter och budskap mottogs av många, vilket kan vara betydande för forskningen kring skriftermålet.

Svebilus katekesförklaring är disponerad på det sätt att först kommer Martin Luthers katekes med frågor och svar. Därefter förklarar Svebilus katekesens huvudstycken med olika frågor och svar. När det gäller skriftermålet förklarar han att det finns tre typer av skriftermål. Det första skriftermålet är det som sker enskilt inför präst, det andra är det som sker innan det är tänkt att gå till nattvarden, då som enskild skrift eller tillsammans med de andra som tänker sig gå till nattvarden. Det tredje sättet är då det sker inför hela församlingen efter att en offentlig synd har begåtts.⁸⁴ Här är det intressant att han inte nämner eller tar upp den dagliga omvändelsen och syndaboten som i tidigare texter ansetts som ett skriftermål. I denna text fokuserar Svebilus enbart på den institutionaliserade syndabekännelsen som sker i kyrkan.

En sann bot menar Svebilus sker när den skriftande sant ångrar synden och tror på Kristus, för det är genom lagen som ångern uppkommer. Därefter talar han om hur Guds tjänare genom Kristi påbud har rätten att förlåta synderna genom ordet. De som tror tack vare evangeliet kommer få förlåtelse genom ordet och Herrens tjänare i varje stad. Sitt stycke kring skriftermålet avslutar han med att belysa tron på syndernas förlåtelse, att den skall befastas och styrkas genom nattvarden.⁸⁵ Med denna avslutning knyts skriftermålet återigen hårdare samman med nattvarden.

I sin del om nattvarden stärker Svebilus kopplingen till skriftermålet: att endast den som sant ångrar sig i hjärtat och har anmält sig till skrift – är värdiga att komma fram.⁸⁶ Att det är ett krav att anmäla sig till skrift verkar vara en självklarhet i Svebilus framställning: ”Hur skall

⁸³ Montgomery, 2002, s. 159-160.

⁸⁴ Svebilus, Olof, *Kort förklaring till doktor Martin Luthers Lilla katekes framställd genom frågor och svar*, Ny, bearb. uppl., Per Jonsson, Landskrona, 1982, s. 91.

⁸⁵ Svebilus, 1986, s. 92-93; 96.

⁸⁶ Svebilus, 1986, s. 102-103.

vi uppföra oss, när vi går till Kristi bord? Sedan vi anmält oss till skriftermål och blivit avlösta från våra synder av prästen, skall vi [...]”⁸⁷, en framställning som kan vittna om acceptansen av detta förfaringssätt.

3.2.5. Den svenska psalmboken 1695

I Sverige hade det tidigare inte funnits någon enhetlig psalmbok. Runt om i stiftet hade psalmböckerna varierat.⁸⁸ Att skapa en ny psalmbok som skulle gälla för hela det svenska riket sågs därför som en viktig faktor i stormaktens enhetsbyggande. Att skapa en enhetlig psalmbok i hela riket skulle komma att stärka och snabbare försvenska de nyockuperade områdena. Därför tillsattes en kommitté och år 1695 utkom den första svenska psalmboken för hela riket.⁸⁹ 1697 utkom koralpsalmboken vars mål var att hjälpa till med enhetsbyggandet, att alla psalmerna skulle sjungas lika över hela landet och då stärka den gemensamma identiteten.⁹⁰

Psalmboken innehåller Martin Luthers lilla katekes där skriftermålet förklaras. Senare i bönboken finns ett åtskilligt antal böner som behandlar skriftermålet, böner som skall vara den skriftande till hjälp, både långa och korta, för den enskilda andakten hemma och för skriftermålet i kyrkan. Dessa böner förmedlar en bild av hur synden framställs mot slutet av 1600-talet. Synden och den dagliga medvetenheten om djävulens snärjande återkommer i många böner. De som levde i denna tid och skrev dessa böner, verkar ha uppfattat synden som dagligen närvarande och påträngande, dagligen medvetna om att den yttersta dagen samt Jesu återkomst var nära förestående. Dessa böner framställer ett flitigt bedjande om syndernas förlåtelse men samtidigt ett tröstande ord. Synden har inte den största makten utan den har Gud och dem som ber om förlåtelse ska Gud trösta och skänka nåden.⁹¹

Psalmboken 1695 är en mycket bra källa när det kommer till dess spridning och användning runt om i landet. Eftersom enhetssamhället skulle stärkas med denna skrift kom den att spridas och inpräntas som en viktig del i den gudstjänstfirande svenskens liv. Bönerna om skriftermålet visar på den stora vikt som lades vid syndabekännelsen, att den som ville gå till nattvarden först rätt skulle bereda sig både i hemmet men även på rätt sätt i kyrkan. Psalmboken kan hjälpa till vid förståelsen av en skriftande menighet, hur deras beredelse såg

⁸⁷ Svebilus, 1986, s. 103.

⁸⁸ Montgomery, 2002, s. 263.

⁸⁹ Montgomery, 2002, s. 290.

⁹⁰ Montgomery, 2002, s. 263.

⁹¹ Se: SPB 1695, s.1103-1114.

ut, vilken vikt de skulle kunna lägga på skriftermålet samt hur stor plats synden och syndamedvetenheten spelade i deras liv.

3.3. Tal, ögonvitnesskildringar samt skriftermålsböcker

Detta avsnitt berör källor som består av ögonvitnesskildringar eller beskrivningar av 1600-talet, samt skriftetal och den bokföring som fördes över det skriftande svenska folket. När det kommer till ögonvitnesskildringar finns det tyvärr inte många, utan den mest använda är den första jag beskriver nedan. Därtill kommer det historiska verk som skildrar 1600-talet ur ett 1700-talsperspektiv.

3.3.1. Charles Ogiers dagbok från tiden i Sverige

Charles Ogiers dagbok är en ovärderlig skatt som ögonvitnesskildring av nordiskt 1600-tal. Han var legationssekreterare vid den franska ambassaden under tiden strax efter Gustav II Adolfs död och skrev dagbok på sina resor runt de nordiska länderna.⁹² Han nämner skriftermålet på en sida i sin dagbok som rör hans resor genom Sverige.

I sin skildring beskriver han ett skriftermålstillfälle i Storkyrkan, samt ett i Tyska kyrkan. Vid sin skildring av skriftermålet i Storkyrkan, nämner han prästens vanliga kläder samt hur prästen står framför ett tjugotal människor. Han skildrar hur prästen förmanar de samlade som står på knä framför honom. Prästen uppmanar där först de ångerfulla till ett dygdigt leverne varefter han frågade om de bekände sig syndiga inför Herren. Efter detta ska de ha skriftat sig, sedan frågar prästen om de verkligen ångrade sina synder. Efter frågan om de medgav att prästen hade makten att förlåta synderna och deras jakande svar förklarades deras synder förlåtna. Efter detta omfamnade församlingsborna och prästen varandra.⁹³ Förfarandet känns igen från andra texter. Här framgår dock inte om eller vilka böner som kan ha förekommit.

När det sedan kommer till Tyska kyrkan verkar det förfarit på det sättet att en församlingsbo efter den andre gick fram till prästen för att skrifta sig.⁹⁴ Detta visar att två typer av förfarande när det gäller skriftermålet verkar förekommit under mitten av 1600-talet, vilket också stärks av Ekmans uttalande i sin skrift.

⁹² Ogier, Charles, *Från Sveriges storhetstid: franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634-1635*, Norstedt, Stockholm, 1914, s.3.

⁹³ Jmf. Ogier, 1914, s. 39.

⁹⁴ Jmf. Ogier, 1914, s. 39.

Vid ett annat tillfälle nämner Ogier att det i den svenska mässan inte ingår någon syndabekännelse, för vid ett besök i Storkyrkan så skriver han att den var utformad på ett liknande sätt som den katolska, dock med undantaget att det inte var någon syndabekännelse i början.⁹⁵ Detta är anmärkningsvärt när det står i andra texter som bland annat *Then Swnska Mässan*, att någon form av syndabekännelse eller bön funnits med i början av gudstjänsten.

3.3.2. Historiska anmärkningar om kyrckoceremonierna

Författare till detta verk var Sven Bælter och verket klassas som ett av hans absolut viktigaste verk. Genom hans kyrkohistoriska verk får vi följa den kristna kyrkan i Sverige och dess utveckling kring seder och bruk. Boken utkom 1762, två år efter hans död.⁹⁶

När det kommer till skriftermålet tar han upp det under några kapitel. Han börjar med att beskriva hur och varför skriftermålet finns, att det funnits sedan kristendomens början och att det är upp till en kristen församling att bestämma i sin ordning hur det ska utföras. Bælter menar dock att de sätt som är vanligast är att gå fram en och en till skrift, eller flera i grupp.⁹⁷ Att skriftermålet förknippas och har förknippats så starkt med nattvarden menar Bælter beror på att det ska hjälpa församlingen att rätt bereda sig. Av denna anledning syns det att kyrkan inte har kunnat eller vågat lita på menighetens möjlighet att själva bereda sig. Prästen ska därför enligt Bælter vara varsam mot de unga så de vågar komma fram till skrift och nattvard.⁹⁸

Bælter visar i sitt verk sin sorg och saknad över att det allmänna skriftermålet gått som ensam segrare in i 1700-talets tidevarv. Han saknar det enskilda skriftermålet, att det inte längre existerar utan fasats ut i marginalen. Bælter talar dock om hur det ännu existerade under 1600-talet och han nästan drömmer sig bort till den tid där det vurmades för det enskilda skriftermålet. Det som ändå är än mer intressant är att Bælter menar på att det under 1650-talet fortfarande förekom enskilt skriftermål. Därefter menar han att det enskilda skriftermålet inte blivit förbjudet men inte heller verkar det ha brukats. Han skriver: ”Detta enskylta Skriftermåle wid den H. Nattwarden brukades ännu i Swerige år 1650 [...] Detta sätt at

⁹⁵ Ogier, 1914, s. 43.

⁹⁶ Sven Bælter. <http://www.ne.se/sven-baelter>, Nationalencyklopedin, hämtad 2012-10-16.

⁹⁷ Bælter, Sven, *Historiska anmärkningar om kyrckoceremonierna, så wäl wid den offenteliga gudstjensten, som andra tilfällen hos de första christna, och i Swea rike; i synnerhet efter reformationen til närwarande tid; författade af Sven Bælter ...*, Stockholm, tryckt hos Peter Hesselberg, på egen bekostnad år 1762., 1762, s. 508.

⁹⁸ Bælter, 1762, s. 520.

enskyllt skrifta sig, förr än man begår Herrans Nattward, är i senare tider icke förbudt, och bör ej eller wara aflagt i vår Församling [...]”.⁹⁹

Ytterligare kommer Bælter in på frågan om *dukpenningen* eller *skriftepenningen* som avskaffades i Sverige under slutet av 1600-talet. Denna *duk* och *skriftepenning* innebar en summa silvermynt och skulle stå för omkostnaderna kring nattvarden. I städerna var den även en del av kaplanernas lön. Denna avgift avskaffades och ersattes med en årlig avgift.¹⁰⁰ Bælter skriver att detta bruk avskaffades för att underlätta för de fattiga att komma till skrift. Han menar att det innan varit ett problem att fattiga länge drog sig för att gå till skrift och nattvarden på grund av att de inte hade råd eller kände att de kunde göra rätt för sig. Det intressanta som Bælter skriver är att trots detta avskaffande så verkar det som att menigheten fortfarande är villiga att lämna pengar till sin själasörjare.¹⁰¹

Även Bælter förklarar att efter reformationen är sjukbesökens intention främst att ge den sjuke tröst och möjligheten att skrifta sig. Vill den sjuke då även motta nattvarden kan han göra det. Det är dock inget krav.¹⁰² Han avslutar sedan sina kapitel om skriftermålet med ett kapitel om den uppenbara skriften i landet där han menar att den uppenbara skriften inte bör ses som ett straff utan som en begäran att återupptas i den kristna gemenskapen igen.¹⁰³

Som jag tidigare konstaterat är denna bok till stor hjälp i att bredda förståelsen samt ge ett ytterligare perspektiv på 1600-talet som tid, och detta då av en person som levde ett sekel senare. Detta betyder dock inte att hans skildring är helt och hållet att likställa med samtida texter, hans skildringar är dock ett gott tillskott till den dåtida litteraturen och kan vara en hjälp till att ge perspektiv till vissa kunskapsluckor som kan uppstå.

3.3.3. Skriftetal

Vid skriftermålet höll även prästen ett förmanande och tröstande tal. Dessa tal skulle även kunna vara till hjälp för att förstå hur skriftermålen tedde sig ute i församlingarna. Jag har dessvärre inte funnit några sådana tal på Universitetsbiblioteket i Lund rörande denna tid. De tal som kan finnas bevarade från 1600-talet finns därför troligen på landsarkiven runt om i

⁹⁹ Bælter, 1762, s. 521-528.

¹⁰⁰ Karl XI, *Påbud och Förordning, huruledes med Prästerskapets upbörd aff Allmogen wid Troloffningar / Barnedoop / Kyrckiogång / Begräfningar / såsom och likstol / Tijonde / samt til Capelanernes och Kläckares underhåld förhållas skal.*, Niclas Wankiff Kungl. Boktr., Stockholm, 1681.

¹⁰¹ Bælter, 1762, s. 530-536.

¹⁰² Se: Bælter, 1762, s. 730-756.

¹⁰³ Bælter, 1762, s. 945.

landet, detta av anledningen att det är på landsarkiven kyrkoböcker och privata arkiv förvaras. Vissa tal skulle även kunna finnas på stiftsarkiv där prästers privata arkiv kan förvaras. Vid en sökning i nationella arkivdatabasen får man inte många träffar rörande skriftetal. De som kommer fram är skriftetal under senare tid. Det skulle troligen krävas en manuell sökning i arkiven för att finna dessa tal. Jag tror dock att det skulle vara av nytta att göra ett försök i att finna några tal. Annars skulle ett alternativ vara att se på skriftetal i närliggande tid. Där finns bland annat ett skriftetal av M. Aurivillius 1710.¹⁰⁴ En noggrannare studie i dessa skulle även kunna bidra till en ökad förståelse.

3.3.4. Skriftböcker

Dessa böcker kan ses som den första typen av folkbokföring i Sverige. Prästen använde dessa för att notera vilka personer som hade gått till skrift, vad de kunde och om de gått till nattvarden. Den äldsta bevarade skriftboken är från 1639 och framåt. Innan dess har vi inga bevarade förhörslängder.¹⁰⁵

Jag har inte kunnat studera skriftböcker något närmare inför denna uppsats, men detta är medvetet gjort eftersom jag valt att fokusera på källor som finns vid Universitetsbiblioteket i Lund. Dessa bevarade skriftböcker finns oftast på landsarkiven runt om i landet. Det som en studie av dessa böcker skulle kunna ge för en forskning kring detta ämne är främst statistik. Trots att statistik kan låta torrt tror jag att den statistik som finns att hämta i skriftböckerna skulle vara intressant, till att se hur många som gick till skrift och om det verkar skilja sig över landet, året och under seklet. Det som skulle kunna berika en studie kring skriftermålet i stort skulle då vara om det även skett några extra anmärkningar av något slag eller om det är något som avviker från normen. Av denna anledning tror jag att en viss studie kring dessa böcker skulle kunna vara av vikt för fortsatt forskning i ämnet.

3.4. Analys av källorna

När det kommer till källorna finns det rätt många som på ett eller annat sätt berör skriftermålet, vissa mer direkt, andra mer indirekt. Det intressanta vid en läsning av källorna är just det att skriftermålet förekommer ofta, på ett eller annat sätt, och att det verkar ha en mycket central plats i den gudstjänstfirande församlingen. Trots detta föreskrivs sällan

¹⁰⁴ Se: Aurivillius, Magnus, *En svensk julpredikan i Turkiet olycksåret 1709 och ett skriftetal inför Karl XII*, utg. Ernst Hj. J. Lundström, Stockholm, 1916.

¹⁰⁵ Se: Montgomery, 2002, s. 252-254.

skriftermålet med en direkt ordning, eller att det borde förekomma på ett specifikt sätt. När det kommer till enheten kring skriftermålet, visar den sig främst i att skriftermålet bör ske och utformas. På vilket skett detta sedan skall ske kan variera.

I lagtexterna, styrdokumentet och de olika förslag som föregår dessa, beskrivs skriftermålet mer eller mindre grundligt. I dessa går det att finna en utveckling vari en diskussion går att föra kring, om utvecklingen beror på samhällets/menighetens förändrade syn, eller på makthavarnas önskan och eftersträvan. I dessa texter går det att finna stoff för att kunna försöka förstå och omtolka skriftermålets intention och hur det mottagits av sin samtid. Det som inte bör glömmas bort är just det att skriftermålet funnits med i en tidigare kyrkokontext men fått ikläda sig en ny skepnad och utvecklats tillsammans med den.

Som hjälp till att öka förståelsen kring denna utveckling och hur olika personer kan ha tyckt och känt kring skriftermålet som institution finns den samtida uppbyggelselitteraturen. Den som hjälper oss att få ytterligare perspektiv samt att med böner och tal fördjupa förståelsen kring det som lagtexterna säger. De kan hjälpa till att skänka ett djup i den ibland annars platta lagtexten. Däri kan mycket finnas som kan ligga till grund för en ökad förståelse kring vikten och betydelsen skriftermålet kunde ha för den enskilda svensken. Till dessa material kommer även ögonvittnesskildringarna som är en mycket viktig källa till att förklara hur det kunde gå till. Tyvärr är dessa inte så många men trots detta är de till stor hjälp att förstå hur ett skriftermål kan ha gått till.

Sedan tillkommer de tal som prästen höll vid skriftermålet. Dessa kan vara en berikande tillgång för att kunna kartlägga om det funnits skillnader runt om i landet och om prästen på vissa orter tryckte på vissa saker i sitt tal eller om dessa utförs på ett liknande sätt. När det gäller dessa finns även möjligheten att titta på senare tidars tal i nära anslutning till 1600-talet. Hur framställs syndabekännelsen där? Kringliggande tider är viktiga för förståelsen om den specifika tid som väljs att tittas på. Därför blir även vikten av att undersöka källor i nära anslutning till 1600-talet av stor vikt. Av dessa är Bælters *Historiska anmärkningar om kyrckoceremonierna* en viktig källa. Den ger som tidigare nämnt en ytterligare kunskap och perspektiv på hur en tidig historiker blickar tillbaka på det nyligen gånga seklet.

Med hjälp av dessa källor, samt de som skulle kunna tillkomma tror jag det inte skulle vara några problem att göra en fördjupad forskning kring skriftermålet på 1600-talet. Om källorna skulle läsas än noggrannare och kompletteras med litteratur som tar upp det vardagliga livet

under 1600-talet skulle det enligt mig vara möjligt att fördjupa sig kring både skriftermålet i sig samt i skriftermålets plats i ett svenskt vardagsliv.

4. Framtida forskningsmöjligheter

Med anledning av att det inte forskats så mycket kring skriftermålet under 1600-talet skulle det finnas mycket att vinna på en sådan forskning. Att där också titta närmare, inte bara på själva skriftermålet till form och funktion, utan då även på hur det kan ha brukats och använts av en svensk befolkning. En sådan studie kring skriftermålet tror jag inte skulle vara helt omöjlig, det finns delar i både källor och viss tidigare forskning som där skulle kunna vara behjälplig för att kunna närma sig en förståelse kring skriftermålet i helhet.

En ytterligare aspekt som vidare forskning kring detta ämne skulle kunna bidra till, är att föröka ändra eller nyansera bilden av 1600-talet i stort. Denna epok har länge kritiserats för att vara tvingande och krävande från statens och kyrkans sida, ett synsätt som syns tydligt i bland annat Bernt Olssons *Prästerna, staten och folket*, att medborgarna styrdes av tuffa straff och kontrollerades till minsta detalj. Att detta förekom är inget som går att bortse ifrån, men jag tror att tolkningen kring detta agerande beror på med vilka ögon du väljer att läsa källorna och vilken inställning forskningen har. Finns viljan att bevisa statens och kyrkans förtryck går det att hitta. Jag tror dock att detta inte är hela sanningen utan att detta inte enbart gjordes för att förtrycka utan även för att hjälpa och underlätta det dagliga livet och tron. En fortsatt studie i skriftermålet och hur den finns med i den folkliga fromheten tror jag skulle kunna berika bilden av svenskt 1600-tal. Den skulle som sagt kunna ge en nyanserad bild och en ny förståelse kring makt och tvång från ett kyrkligt perspektiv.

En studie kring folklig fromhet och skriftermålet hade jag därför sett intressant både ur ett kyrkohistoriskt perspektiv men även av den anledningen att det skulle bidra till att förklara 1600-talet i sig. Att närma sig skriftermålet på detta sätt är inte lätt. Det är något som kräver noggrann läsning och genomgång av källor och dess samtid. Trots detta ser jag vid en genomläsning av det material jag ovan presenterat att denna typ av forskning skulle gå att genomföra. Jag tror att det skulle gå att göra ett försök att ge skriftermålet under 1600-talet ett större fokus och där även belysa det ur en folklig fromhetsperspektiv.

En sådan infallsvinkel har på senare tid prövats av flera forskare som nått lyckade resultat, att med de små möjligheter som finns föröka förstå 1600-talet ur ett folkligt perspektiv. Detta har i svensk forskning genomförts av Göran Malmstedt som i sin avhandling *Bondetro och kyrkoro* försöker närma sig den religiösa mentaliteten och den folkliga fromheten under svenskt 1600-tal. Enligt min mening lyckas han bra med detta och klarar av att ge en nyanserad bild och föra ett troligt resonemang kring hur vanligt folk kan ha uppfattat kyrkan och tron. Ett liknande föröka att närma sig den folkliga fromheten gör Kaspar von Greyerz på ett internationellt/europeiskt plan i sin bok *Religion and culture in early modern Europe, 1500-1800*. Här försöker även han beskriva religion och kultur ur ett folkligt perspektiv dock under en ännu längre tidsepok. Detta vittnar om att det aktuella forskningsläget ser möjligheterna i att utföra forskning som fokuserar på att titta närmare på den folkliga nivån. Detta ökar möjligheterna att även inom detta område närma sig skriftermålet på ett folkligt plan, ett sätt som jag tror skulle vara till stor hjälp för en förbättrad och bredare förståelse av svenskt 1600-tal.

5. Sammanfattning

I detta arbete belyser jag tidigare forskning kring skriftermålet i Sverige, samt visar på de källor som finns när det kommer till studier av skriftermålet under 1600-talet. Den tidigare forskning som jag studerat fokuserar nämligen inte på 1600-talet. De använder sig av seklet endast som stöd för sin forskning.

Genom att titta närmare på och presentera källor rörande skriftermålet visar jag på möjligheterna att kunna forska kring skriftermålet under 1600-talet, ett område som tyvärr varit underskattat och inte gynnat. I min läsning och presentation av källorna kommer jag fram till att det är möjligt och genomförbart att göra en fördjupad forskning kring skriftermålet under 1600-talet, samt att detta även skulle gå att genomföra med ett folkligt perspektiv.

Genom en fortsatt forskning kring ortodoxin och dess olika former tror jag att den allmänna uppfattningen kring ortodoxin kan förändras. Den bild som tidigare målats upp där ortodoxin är kyrkans och statens förtryckarredskap, kan genom ökad forskning förändras och utvecklas. Jag ser möjligheterna i min läsning av källorna att utföra en forskning som lägger fokus på ett folkligt perspektiv, ett perspektiv som både är intressant för förståelsen av 1600-talet men också för upprättelsen och omtolkningen av ortodoxin.

Skriftermålet har betytt mycket och varit en stor del i människors liv under många år i Sverige. Under 1600-talet skapades och växte grunden för denna ständigt närvarande institution fram, en institution som kom att leva kvar i det svenska fromhetslivet länge och som senare tyvärr inte fått en helt nyanserad bild. Av denna anledning tror jag att det finns ett behov av att belysa skriftermålet, detta för att öka möjligheten att förstå hur livet levdes under svenskt 1600-tal.

6. Käll- och Litteraturförteckning

6.1. Källor tryckta före 1850

Bælter, Sven, *Historiska anmärkningar om kyrckoceremonierna, så wäl wid den offentliga gudstjensten, som andra tilfällen hos de första christna, och i Swea rike; i synnerhet efter reformationen til närwarande tid; författade af Sven Bælter ...*, Stockholm, tryckt hos Peter Hesselberg, på egen bekostnad år 1762., 1762.

Ekman, Olof, *Siönödz-löffte aff twå deelar, i then första, förestelles then förfalna christendomen, i then andra, wijsas på medel aff Gudz ord, huru then förfalna christendomen kan förbättras och uprättas ... af Oluff Ekman ... Med hand Kongl. Majest. allernådigste privilegio.*, Stockholm tryckt aff Joh. Georg Eberdt, år 1680., 1680.

Hand-bok, ther uti är författat, huruledes gudztiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder, uti våra swenska församlingar, skal blifwa hållen och förhandlad. Förbättrad och förmehrad i Stockholm år 1599. Öfwersedd år 1608. Och nu mehra efter nya kyrckio-ordningen inrättad år 1693., Wästerås, tryckt hos Joh. Laur. Hornn, kongl. gymn. och consist. boktryckare. År 1757., 1757.

Karl IX, *Christelig ordning och sätt, huruledes hålles skal, vthi then högborne furstes och herres, her Carls medh Gudz nåde, Sweriges rijkes regerende arffurstes, hertigh til Sudermanneland, Näriche och Wermeland, &c. hofförsambling medh gudztienesten.*, Tryckt i Stockholm, aff Andrea Gutterwitz. Anno &c. 1602., 1602.

Karl XI, *Påbud och Förordning, huruledes med Prästerskapets upbörd aff Allmogen wid Troloffningar / Barnedoop / Kyrckiogång / Begrafningar / såsom och likstol / Tijonde / sampt til Capelanernes och Kläckares underhåld förhållas skal.*, Niclas Wankiff Kungl. Boktr., Stockholm, 1681.

Liscovius, Salomon & Conradi, Georg Johann, *Bitter tåre- och söt tröst-källa, upsprungen af lagen och ewangelio. Thet är: En fullkomlig bot- bättrings- och comunion-bok, uti hwilko en arm syndare sina synder högeligen begråter, och sig af sinom Jesu och hans högtrösteliga nattward: hjärteligen frögdar; förmedelst utwalda böner och hjärte-suckningar. Öpnad af m. Salomon Liscovio, och med sköna böners anhang förökt af m. Georg Johan Conradi. Af tyskan öfwersatt. Nu å nyo uplagd och förbättrad. Med kongl. maj:ts allernåd. : privilegio. Stockholm, tryckt på Lars Salvii kostnad. 1752.*, Stockholm, 1751-1752.

Melissander, Caspar, *Een nyttig bönebook, för alla christne eenfallighe communicanter, medh een höghnödligh vnderwijsning och rättelse om schriftermålet, aflösningen, och Herrans Jesu Christi natward.*, Stockholm, 1609.

Then swenska psalm-boken, medh the stycker som ther til höra, och på föliande blad h vpteknade finnas, vppå Kongl. Maj:tz: nådigste befalning år M DC XCV öfwersedd och nödtorfeligen förbättrad, och år 1697 i Stockholm af trycket vthgången., Stockholm, vthi thet af Kongl. Majt: privil. Burchardi tryckerij, af Joh. Jacob Genath, f., 1697.

6.2. Källor tryckta efter 1850

1686 års kyrkolag, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Stockholm, 1936.

Aurivillius, Magnus, *En svensk julpredikan i Turkiet olycksåret 1709 och ett skriftetal inför Karl XII*, utg. Ernst Hj. J. Lundström, Stockholm, 1916.

Handlingar rörande Sveriges historia. Andra serien, Stockholm, 1864-1920.

Kjöllerström, Sven (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Håkan Ohlsson, Lund, 1971.

Ogier, Charles, *Från Sveriges storhetstid: franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634-1635*, Norstedt, Stockholm, 1914.

Piltz, G. C. (red.), *Kyrkoordningsförslaget av år 1608*, Lund, 1935.

Svebilius, Olof, *Kort förklaring till doktor Martin Luthers Lilla katekes framställd genom frågor och svar*, Ny, bearb. uppl., Per Jonsson, Landskrona, 1982.

6.3. Litteratur

Andrén, Åke, *Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv: skriftermål och fasta*, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförl., Diss Lund : Univ., Stockholm, 1952

Bibeln. Övrigt, Fritzes offentliga publikationer, Stockholm, 2000

Eckerdal, Lars, *Skriftermål som nattvardsberedelse: allmänt skriftermål i svenska kyrkans gudstjänstliv från 1811 års till 1924 års kyrkohandbok = [Berichte als Abendmahlsvorbereitung]*, Gleerup, Diss. Lund : Univ., Lund, 1970.

Ekstrand, Sixten, *"Om allmänt skriftermål": en liturgihistorisk studie av det allmänna skriftermålet*, [Åbo akademi], Åbo, 2005.

Greyerz, Kaspar von., *Religion and culture in early modern Europe, 1500-1800*, Oxford University Press, Oxford, 2008

Hedenberg, Sven, *Bikt och avlösning.*, Luleå stifts prästmöte år 1941 förl., Stockholm, 1941.

Kjöllerström, Sven, *Enskilt och allmänt skriftermål i historisk belysning.*, Lund, 1940.

Lindquist, David, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet: med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker*, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Diss Lund : Univ. : 1939, Uppsala, 1939

Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Nordic Academic Press, Lund, 2002

Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria. 4, Enhetskyrkans tid*, Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, Stockholm, 2002.

Olsson, Bernt, 'Prästerna, staten och folket.', *1600-talets ansikte / redaktion: Sten Åke Nilsson, Margareta Ramsay.*, S. 121-131, 1997

Pahlmblad, Christer, *Mässa på svenska: den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden = Mass in Swedish : the Mass of the Reformation in Sweden against the late Medieval background*, Arcus, Diss. Lund : Univ.,Lund, 1998

Rubenson, Samuel & Jarlert, Anders, *Kyrkohistoriska omvärderingar*, Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv, Lund, 2005

Tegborg, Lennart & Andrén, Åke (red.), *Sveriges kyrkohistoria. 3, Reformationstid*, Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, Stockholm, 1999.

6.4. Internet

kyrkoplikt. <http://www.ne.se/lang/kyrkoplikt>, *Nationalencyklopedin*, hämtad 2012-10-03.

skriftermål. <http://www.ne.se/lang/skriftermål>, *Nationalencyklopedin*, hämtad 2012-10-03.

Sven Bælter. <http://www.ne.se/sven-baelter>, *Nationalencyklopedin*, hämtad 2012-10-16.